

9. ПОНЯТТЯ ПРО ФОНЕМУ

Фонема – це найменша звукова одиниця мови, яка служить для творення і розрізнення морфем, слів і словоформ.

Галузь мовознавства, що вивчає **фонем** та їх **функції** у системі мови, називається **фонологією**.

Звук – це мінімальна одиниця мовлення, одиниця, що має конкретні акустично-артикуляційні властивості.

Фонема – це мінімальна одиниця мови.

У сучасній українській літературній мові (СУМ) становилася фонетична система з **38 фонем**, що об'єднує **6** голосних, **22** твердих приголосних, **10** м'яких приголосних (д', т', з', с', ц', л', н', дз', р', й) .

Фонем

виконують наступні **ф у н к ц і ї**:
1) будівельну (конститутивну): служать будівельним матеріалом для творення морфем і слів: *а, б, р (раб, бар)*;

2) розрізнявальну (дистинктивну / сигніфікативну):

- розрізняють слова:

а) боки, доки, поки, роки, соки (початкові - б-д-п-р-с);

б) вода, воза, вола, воля, вона (середня - д-з-л-л'-н);

в) рад (рада), радь, раз, рак, рам (рама), рас (раса) (остання -д-д'-з-к-м-с);

- розрізняють словоформи: *вода, води, воду, воді*

3) розпізнавальну (перцептивну /ототожнювальну) - дає змогу мовцеві розпізнавати і розрізнити окремі морфем

Найголовніші ознаки фонем:

1) самі по собі не мають значення;

2) подальша неподільність на значущі одиниці,

тому що злиті фонем [дж], [дз], [ч], [ц] не можна далі ділити,

окремими фонемами не виступають подовжені чи подвоєні приголосні;

3) здатність протиставлятися іншим фонемам - так, щоб заміною однієї фонем іншою змінювалося або руйнувалося значення слова:

заміна [д] у слові **вода** приголосним [н] → *вона* веде до появи нового слова; !!! [д]→[к, т, б]→ *вока, вота, воба* - немає в українській мові

4) незалежність від фонетичного оточення у потоці мовлення + незалежність від позиції у слові - тобто здатність виступати у будь-якій позиції (на початку чи в кінці слова, між голосними чи приголосними тощо).

Фонем та варіанти фонем

У живому мовленні фонем реалізується у вигляді кількох конкретних звуків – **варіантів (відтінків)** чи **алофонів**:

1) головний (основний) алофон

- найсамостійніший, незалежний від позиції у слові та від сусідніх звуків

= сильна позиція – голосні під наголосом,

- приголосні – позиція в кінці слова або перед голосним заднього ряду

2) додаткові:

= слабка позиція – голосні в ненаголошеній позиції

- приголосні – перед голосними переднього ряду, перед іншими приголосними

а) позиційні - залежні від певного місця фонему у слові (початок, кінець, середина, перебування /неперебування під наголосом)

б) комбінаторні – залежні від звукового оточення

в) факультативні – можливі заміни головного варіанта в незалежній позиції:

П р и к л а д и:

Ф. [e] у слові берег виступає у першому складі як головний варіант,

а в другому - як додатковий позиційний [**бе**г];

село – селó [e] виступає як додатковий позиційний алофон

се́ла [e] виступає як головний варіант;

у слові сад **Ф. [c]** у головному варіанті,

а у слові стяг [c'г] або суд [c°уд] - у комбінаторних варіантах;

у слові інколи початкова Ф. в головному варіанті реалізується як [i],

а в факультативному - [i'']: [i''**нколи**].

[к] — [к]	кава	<u>головний варіант</u>
— [к']	кінь × кинь	<u>комбінаторний варіант</u>
— [к°]	кущ, король	<u>комбінаторний варіант</u>
— [к]	книжка	

Отже фонема [к] об'єднує звуки [к], [к'], [к°], [к].

В СУМ трапляються випадки, коли варіантом фонему, здебільшого приголосної, виступає інша фонема:

якби [к] → [г] носишся шс → [с':]

Встановлення фонематичності звука

Фонематичність чи нефонематичність звука встановлюється на основі протиставлення.

Найпоширенішим методом встановлення фонетичного протиставлення звука є метод мінімальних пар, тобто слів з різним значенням, що відрізняються в своєму складі тільки одним звуком.

Напр., голосні: раки – роки; села – сила; синя – сине – сині;

приголосні: біла – біля; бити – пити; дим – тим, миска – мишка; нас – наш.

ФОНОЛОГІЧНІ ШКОЛИ

Початок вивчення фонему як функціональної одиниці поклав видатний мовознавець **І. Бодуен де Куртене** в 70-х роках 19 ст. Його ідеї дістали широке визнання в лінгвістиці. На їх основі сформувалися дві фонологічні школи: Ленінградська і Московська.

Представники цих шкіл виявили однаковість у розумінні фонему як одиниці системи протиставлень. Принципові розбіжності виявилися щодо встановлення фонемної належності конкретних звукових одиниць у сильній і слабкій позиціях.

Представники Ленінградської фонологічної школи (ЛФШ) – (засновник Л. В. Щерба, послідовники С. І. Бернштейн, Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич) виходять з реального звучання конкретної словоформи.

У слові ПРОСЬБА виступає фонема [з'], що є наслідком асимілятивного чергування перед наступним дзвінком [б].

Інакше відбувається встановлення фонемної належності представниками Московської фонологічної школи (її засновниками стали Р. А. Аванесов, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський, В. М. Сидоров та інші). На їх думку, на основі однієї тільки словоформи не можна встановити фонемну належність звука, що стоїть у слабкій позиції.

Отже, в основі теорії фонему МФШ лежить морфема і поняття сильної та слабкої позицій: відповідно, у слові ПРОСЬБА, за МФШ, позиція звука перед [б] є слабкою. У цій позиції звуки [с'] і [з'] не протиставляються, не розрізняються. Щоб встановити, якою фонемою є звук слабкої позиції, його слід поставити в сильну позицію. В результаті такої процедури виявляється, що перед [б] виступає [с'] у варіанті [з'].

У зарубіжному мовознавстві поширені наступні фонологічні школи: Празька школа, Копенгагенська, Лондонська, Американська. В Україні поширилися ЛФШ і МФШ.